

University Grants Commission
(W.R.O.) Pune.

Shri Shivaji College, Amravati.

- Minor Research Project -

" Warhadi Kadambaritil Gramin Vastav
Ani Shetijivan"

F.No. 23-841/09 (WRO) dated 03.08.2009
Amount Sanctioned Rs. 35,000/-

- लघु संशोधन प्रकल्प -

"वऱ्हाडी कादंढरीतील ग्रामीण वास्तव
आणि शेती जीवन"

- Principal Investigator -

Dr. Rajesh D. Mirge

Asst. Professor

Department of Marathi

Shri Shivaji College, Amravati.

-सारांश-

“वऱ्हाडी कादंबरीतील ग्रामीण वास्तव आणि शेती जीवन”

Principal Investigator

Dr. Rajesh D. Mirge

Asst. Professor

Department of Marathi,

Shri Shivaji College, Amravati.(M.S.)

वऱ्हाडातील वऱ्हाडी बोलीभाषेतून वऱ्हाडाच्या ग्रामीण भागातील जीवनाचे दर्शन मांडण्यात आले आहे. वऱ्हाडी भाषेतील कथा, कादंबरी, कविता, टीकात्मक समीक्षण लेखनातून व्यक्त झाले आहे. वऱ्हाडी प्रदेशात वऱ्हाडी बोलीभाषा प्रमाण भाषा म्हणून सदैव वापरात आहे. वऱ्हाडातील अनेक लेखकांनी येथील मानवी जीवन आणि त्या ठिकाणचे वास्तव असे वातावरण अगदी निसर्ग चित्रणासह सुंदरपणे मांडले आहे. लेखक हा ज्या भागातून, ज्या मातीतून जन्माला येतो, तेथील बोलीभाषेचा परिणाम त्याच्या व्यक्तिजीवनावर निश्चितपणे होतो. स्वातंत्र्यपूर्व काळात (सन १९४७ पूर्वी) ग्रामीण लेखकांनी लेखन केलेले साहित्य हे गांधीवादी विचारांचा संस्कार झालेले साहित्य असल्याचे आपल्याला जाणवते. परंतु स्वातंत्र्यानंतरच्या कालखंडातील लेखकाचे साहित्यावर, चिंतनशीलतेचा परिणाम दिसून येतो. कारण स्वातंत्र्यानंतरच्या ग्रामीण भागातील लोकजीवनात खूप काही बदल झाला. ग्रामीण भागात झालेला शिक्षणाचा प्रसार हाही त्यात महत्त्वाचा विचार दिसून येतो. शेतकरी आणि शेतमजुरासह गावात राहणारे बारा बलुतेदार यांच्या दैनंदिन जीवनात असलेले दुःख, व्यथा वेदनांचे चित्रण, कादंबरीत स्पष्टपणे उमटते. शेती हा जगण्याचा मुख्य आधार असल्याने, शेतीत होणाऱ्या उत्पादन क्षमतेवरच सर्व आर्थिक व्यवस्था अवलंबून राहिली. तसेच एकविसाव्या शतकातील विविध प्रकारच्या वैचारिक

बदलाची पार्श्वभूमी सुद्धा ह्या बाबीला कारणीभूत ठरली. शहरे ही अधिक विस्तारित झाली आणि ग्रामीण क्षेत्रातील माणूसही शहराकडे धाव घेऊ लागला. खेड्यातील स्थितीत त्यामुळे परिवर्तन निर्माण झाले. शेतकऱ्यांचे जीवन जगण्याचे तत्त्वज्ञानात बदल झाले. गावे/खेडी ओस पडून सर्वांची धाव शहराकडे होऊ लागली. निरुपाय असल्यानेच काही शेतकरी खेड्यात राहू लागले. काळानुरूप खेडे स्वरूप त्यांचे भावसमृद्ध जीवनाचे विविध रंग, बदलून शेतकऱ्यांची दुरावस्था निर्माण झाली.

मराठी साहित्य सारस्वतात वऱ्हाडी भाषेत लेखन करणाऱ्या लेखकांचे योगदान फार मोठे आहे. भाषेच्या समृद्धीत आणि विस्तृततेत वऱ्हाडीने आपले अस्तित्व सिद्ध केले आहे. बाजीराव पाटील, उद्धव शेळके, मधुकर बाकोडे, रमेश अंधारे सारख्या लेखकांनी आपल्या कादंबरीतून समर्थपणे असे ग्रामीण जीवनातील वास्तव उभे केले आहे. त्यांच्या कादंबऱ्यांतून संबंधित विषयाचा ऊहापोह करण्यात आला आहे. वऱ्हाडी कादंबरीतील ग्रामीण वास्तव शब्दबद्ध करून, शेती जीवनही त्यांनी व्यक्त केल्याचे दिसून येते. स्त्रियांच्या समस्यांचे उत्कृष्ट चित्रण प्रतिभा इंगोले सारख्या लेखिकेने दर्जेदार शब्दात मांडले आहे. पुरुषोत्तम बोरकर, बाबाराव मुसळे, किशोर सानप, रमेश अंधारे यांनी अर्वाचीन म्हणजे साधारणपणे सन १९७५ नंतरच्या कालखंडातील ग्रामीण वास्तव लेखनबद्ध केले आहे. अर्वाचीन कालखंडात शहरीकरण झाले, त्यामुळे खेड्यांची स्थिती सुद्धा बदलली. जाणीव जागृतीतही बदल झाला. साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त 'बारोमास' ही सदानंद देशमुखांची कादंबरी असेल, नामदेव कांबळेची 'राघववेल' असेल, ह्यामधून ग्रामीण वास्तवाचे अचूक निरीक्षक व्यक्त केले आहे. वऱ्हाडातील कादंबरीच्या अभ्यासावरून त्यातील वास्तवाचा शोध घेता येणे सहज शक्य आहे. तत्कालीन शेती जीवनाची माहितीही मिळू शकेल. प्रकल्पकर्त्यांनी ह्याच भूमिकेतून प्रस्तुत विषय अभ्यासून विस्तारित केला आहे.

बदललेला निसर्ग आणि त्याचा परिणाम बदललेली शेती -

भारत हा कृषीप्रधान देश असल्यामुळे ग्रामीण जीवन हे अतिशय महत्त्वाचे

आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात वास्तव अशा ग्रामीण जीवनाच्या चित्रणाला फार मोठे स्थान मिळाले आहे. शेतीची अर्थव्यवस्था हीच भारतीय अर्थव्यवस्था असल्याने शेती हा जगण्याचा मुख्य आधार आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळाले आणि स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीनंतर तत्कालीन पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी पंचवार्षिक योजनाची अंमलबजावणी सुरू केली. सर्वप्रथम त्यांनी देश विकासाला चालना मिळाली याकरिता हरित क्रांतीला खूप महत्त्व दिले. बदलत्या युगात जे काही परिवर्तन होत गेले त्याचा विचार हा ग्रामीण क्षेत्रात अगदी खेड्यातील माणूस हा शहराकडे आकृष्ट होत गेला. त्याचा परिणाम असा झाला की, ग्रामीण क्षेत्र हे आटत गेले, कमी होत गेले आणि शहरे वाढायला लागली. खेडी ओस पडली. शेतकरी वर्गाला शेती परबडणारी झाली. वऱ्हाडातील शेतकऱ्यांचे जीवन हे कष्टमय झाले. सन १९७५ च्या नंतर कादंबऱ्यांतून बाबाराव मुसळे, सदानंद देशमुख, पुरुषोत्तम बोरकर आणि रमेश अंधारे ह्या लेखकांनी हे वास्तव मांडले आहे असे दिसून येते. सदानंद देशमुखाची 'बारोमास' कादंबरी ह्या दृष्टीने लक्षणीय ठरेल, ज्यात शहरी संपर्कानंतर बदललेल्या ग्रामीण भागाचे चित्रण केलेले आहे. निसर्गाचा समतोल बिघडल्याने पाऊस येण्यावर परिणाम झाला आणि त्यामुळे कृषिक्षेत्रातील विकासाचा विचारच कोलमडून पडला. ग्रामीण जीवनात संपन्नता समृद्धता आहे हा समज त्यामुळे बाद झाल्याचे दिसून येते. शेतकरी वर्गाचे संपूर्ण जीवन हे पीकपाण्यावर अवलंबून आहे. ग्रामीण क्षेत्रातील लोकांचे लोकजीवन हे सर्वस्वी पीकावर आहे, शेतकऱ्यांचा संबंध हा भाकरीशी आहे. ह्या जाणिवेला ग्रामीण क्षेत्रावर लिहिणाऱ्या लेखकांनी नेमक हेरले आणि तशा प्रकारचे चित्रण त्यांनी आपल्या लेखनातून केले.

शेतकरी आत्महत्या कारणे आणि उपाययोजना :

शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या आणि मातीशी अतूट नाते असणारे कष्टकरी स्त्री-पुरुषांचे वास्तव जीवन दर्शन वऱ्हाडी साहित्यात व्यक्त झाले आहे. शेतकऱ्यांचे संपूर्ण जीवन दारिद्र्य, भूक आणि आर्थिक शोषण यामुळे नासलेले आहे. बदलत्या

विकासासाठी खून असायन सवती. शेती मिळाले तत्कालीन नेहरू यांनी

काळाबरोबर अनेक अनिष्ट प्रवृत्तीमुळे ग्रामीण भागातील जीवन होरपळून जात आहे. गावात येणाऱ्या सरकारी योजनांचा पुरेपूर लाभ ग्रामीण क्षेत्रातील लोकांना मिळत नसल्याचे विदारक चित्र आज निर्माण झाले आहे. पुरुषोत्तम बोरकरांच्या 'मेड इन इंडियात' वर्णन केलेले आहे की, 'या इंडियात काही खर नाही. भारतातले गरम मसाल्यात फ्राय करून खात खात गब्बर होत जातील हे इंडियन्स दिवसे दिवस ' पूर्वीच्या काळात माणसाला किंमत होती. आता पैशाचे एवढे महत्त्व वाढले की, पैशाशिवाय कुणी कुणाला ओळखत नाही. कुटुंबावर एखादे संकट आल्यास कसे तोंड द्यावे याचा प्रचंड ताणतणाव आजच्या ग्रामीण भागातील माणसावर आहे. आधुनिक काळातील भांडवलदारी औद्योगिकरण आणि प्रत्येक क्षेत्रातील आधुनिकीकरण, अर्थव्यवस्था ह्यामुळे अनेक प्रकारचे प्रश्न निर्माण झालेले आहेत, आधुनिकीकरणाचा विचार वाढत असल्याने सर्व बलुतेदारी आज नष्ट होत आहे. ज्या बलुतेदारांचा पिढीजात बलुतेदारीचा व्यवसाय होता, त्यांनी नाराजीने का होईना पण नवीन व्यवसाय स्वीकारला आहे. शेतकऱ्यांची दुःखाच्या फेऱ्यातून कशी सुटका होईल ? हा प्रश्नच आहे.

खेड्यातील परिवर्तन विविध अंगाने झाले आहे, होत आहे. शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी शासनाने योजलेल्या योजनांचा लाभ शेतकरी, शेतमजुरांना पाहिजे त्या प्रमाणात मिळत नाही हे कटू वास्तव आहे. सूर्यचूल आणि सबसिडी सारख्या अनेक योजना आल्या पण त्या फक्त राबवायच्या हाच सगळ्यांच्या हेतू झाला. खेड्यात फोन, वाहतुकीची साधने, व्हिडिओ आलेत. त्या माध्यमातून खेड्यांचा संपर्क शहराशी आला. खेड्यातील माणूसही आता सुखलोपप्रवृत्तीचा होत आहे. शेतीत कष्ट करण्याची बहुतांश लोकांची तयारी नाही. चंगळवादाकडे तो झुकू लागला. शेतीकडे दुर्लक्ष आणि फक्त रिकामटेकडे उद्योग वाढलेत. बऱ्याही साहित्यातून कादंबरीकारांनी आर्थिक बाबीची परिणामकारक, तीव्रता व्यक्त केली आहे.

ग्रामीण भागात तरुणांचे बेकारीचे तांडे निर्माण झाले आहेत. त्यांना शिक्षणासाठी खर्च आलेला असतो. नोकरी मिळाली म्हणजे खर्चाची परतफेड आपण

करू हा त्यांचा प्रयत्न असतो, परंतु परिस्थिती अशी निर्माण झालेली आहे की, नोकरीच मिळत नाही, झालेल्या शिक्षण खर्चाची परतफेड होऊ शकत नाही. आजचा बेकार तरुण त्यामुळे हतबल झाला आहे. पैशाशिवाय शेती कशी करावी ? हा त्याच्यापुढे यक्षप्रश्न आहे. नोकरी नाही म्हणून समाजात स्थान नाही आणि समाजात स्थान नसल्यामुळे लग्नास अडसर अशा भयावह स्थितीत आजचा युवक आहे. ह्या संबंधी काय करता येईल म्हणजे जीवनात स्थिरता येईल? हा ताणतणाव त्याच्या मनावर आहे. ह्या ताणतणावाची अतितीव्रता शेतकरी अस्वस्थ आहे. विदर्भात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे प्रमाण अधिक आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची कारणे खालीलप्रमाणे प्रत्ययास येतात.

- १) सततची नापीकी
- २) निसर्गाचा प्रकोप
- ३) खंडीत कुटुंब व्यवस्था
- ४) शेतीचे झालेले (न परवडणारे) तुकडे
- ५) महसूल विभागाचा भ्रष्टाचार
- ६) सावकाराचे (व्याजासहित) देता न घेणारे कर्ज
- ७) बँकांचे आणि खाजगी सावकाराचे फुगत चाललेले व्याज
- ८) सततच्या दुःखाने आलेले औदासिन्य
- ९) मुलीच्या लग्नाचा प्रश्न (हुंडा पद्धतीमुळे) कठीण झाला आहे.
- १०) वाढती व्यसनाधीनता.

ह्या सर्व बाबीमुळे शेतकऱ्यांना दारिद्र्य आले आहे. अशा भीषण अवस्थेत सापडलेल्या शेतकऱ्यांना जगणेच कठीण झाले आहे आणि जगता येत नाही म्हणून शेतकऱ्यांनी आत्महत्येचा मार्ग स्वीकारला ही चिंतेची बाब आहे.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या टाळण्यासाठी शासनस्तरावर उपाययोजना होत आहेत परंतु पाहिजे त्या प्रमाणात उपाययोजना झाली नाही असे आजचे वास्तव आहे. मुख्यमंत्री, प्रधानमंत्री आदींनी आकर्षक पॅकेज जाहीर केले. परंतु शेतकऱ्यांच्या जीवनातील दुःख आणि दारिद्र्य दूर झाले नाही. उलट लालफितशाहीला लागलेल्या वाळवीलाच हा मलिदा (लाभ) मिळाला आणि ज्याच्यासाठी हा एवढा प्रयत्न तो

शेतकरी उपाशीच राहिला आहे आणि म्हणूनच हे आज जाणवत आहे की, महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा मुद्दा आज खूपच संवेदनशील झाला आहे. मानवतेला काळिमा फासणारा आत्महत्येचा प्रश्न बऱ्याचदातील ग्रामीण कादंबऱ्यांत व्यक्त झालेला आहे. ह्या भीषण वास्तवाची दखल शासन स्तरावर घेणे आज गरजेचे आहे, एवढे मात्र खरे आहे.

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी शेतकऱ्यांना 'धननिर्माता' म्हटले आहे एका दाण्याचे हजारो दाणे पिकविणारा शेतकरी मात्र आज 'अन्नदाता' असूनही तो आत्मघातकी मार्ग स्वीकारत आहे हे आजच्या प्रगतिशील समाजाला भूषणावह नाही. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्याकरिता सामाजिक शासन स्तरावर व्यापक प्रयत्नाची गरज आहे. शासन केवळ योजना जाहीर करते पण त्या राबविण्यासंबंधी गंभीर नाही परिणामतः योग्य, गरजू शेतकऱ्यांपर्यंत मदत पोहचत नाही तिचा लाभ अन्यच घेत आहे. यात भ्रष्टाचाराचा गंध आहे हे प्रथमतः शासन स्तरावर प्रतिबंध करणे काळाची गरज आहे. शेतकऱ्यांना हंगामी काळात पीककर्जाची विनाविलंब सोय, बी-बियाणे यांचा काळाबाजाराला रोखून उपलब्ध करून देणे, खत-कीटकनाशके कोणती वापरावीत यासाठी मार्गदर्शन कार्यशाळा कृषीविभाग, विद्यापीठे यांच्या स्तरावर व्हावेत तसेच त्याची उपलब्धता करून देणे महत्त्वाचे आहे.

तसेच शेतमालाला गोदाम उपलब्ध करून देणे नसल्यास गोदाम बांधकाम करावे, वाहतूक व्यवस्था, बाजारभाव योग्य मालाला मिळावा. कृषिउत्पन्न बाजार समितीमध्ये शेतकऱ्यांसाठी सोई सुविधा संपूर्ण राज्यात प्राप्त होण्यासाठी नीती तयार करावी. शेतकऱ्यांच्या पाल्यांना शिष्यवृत्ती देण्यासंबंधी शासनाने कारवाई करावी तसेच ग्रामीण विभाग हा विकासासाठी केंद्रबिंदू मानून सिंचनाच्या नावाखाली केवळ भ्रष्टाचार करता प्रत्यक्षात पाणी अडवा, पाणी जिरवा, वनराई बंधारे, शेततळे योजना राबवून शेतकऱ्यांना त्याचे महत्त्व कळण्यासाठी प्रबोधन कार्यशाळेचे आयोजन करावे तसेच शेतीपूरक व्यवसायासाठी कर्जाची योजना करताना त्यातील अडचणी दूर कराव्यात. उदा. दुधाळ म्हशी, शेळ्या, संकरित गाथी यातून दुग्धक्रांती निर्माण होऊ शकते अशा

प्रकारच्या प्रभावी उपाय योजना जर राबविल्या तरच शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येला विराम मिळू शकतो तसेच दुष्काळ सदृश्यस्थिती भविष्यात निर्माण होणार नाही यासाठी शासन, स्वयंसेवी संघटना, कृषी विद्यापीठे यांनी सक्रियपणे पुढे येणे ही काळाची गरज आहे असे मनस्वीपणे वाटते.

निष्कर्ष :

१. वऱ्हाडी कादंबरीतील ग्रामीण वास्तवाचा आणि शेती जीवनाचे स्पष्ट आकलन होते.
२. वऱ्हाडी बोली भाषेतील कादंबरीतून काळानुरूप परिवर्तने झाली आहेत या परिवर्तनातून ग्रामीण जीवनात बदल झाला तसेच शेतकरी आणि शेतमजुरासह गावात राहणारे बारा बलुतेदार यांच्या दैनंदिन जीवनात असलेले दुःख, व्यथा वेदनाचे चित्रण व्यक्त झाले.
३. सामाजिक जीवनाशी भावनात्मक नाते असणाऱ्या वऱ्हाडी साहित्याचे वेगळेपण प्रकर्षाने दिसून येते.
४. वऱ्हाडी बोलीभाषा वऱ्हाडी आहे. बोलीभाषेतूनच प्रमाणभाषा समृद्ध होते. भाषेतील शब्द, वाकप्रचार, वऱ्हाडी लोकगीते , लोकगीते आदींच्या प्रवाहातून सिद्ध झालेली भाषा प्रमाणभाषा म्हणून मानली जाते.
५. ग्रामीण भागात आलेले बकालपण तेथील विषमता, भौतिक सुखाचा अभाव, हासळलेली अर्थव्यवस्था, कृषीव्यवस्था हे वास्तव वऱ्हाडी कादंबरीत प्रखरपणे व्यक्त झाले.
६. वऱ्हाडी कादंबरीतून प्रत्येकाच्या निष्ठा आणि मूल्ये, जीवन जगणाऱ्याच्या पद्धती वेगळ्या असल्याने त्यातूनच मूल्यहीन संस्कृती उदयाला येते. मरगळलेली मने आणि मुखवटेप्रधान संस्कृती लेखकाला अवस्थ करते.
७. निसर्ग बदलल्यामुळे दूरगामी परिणाम शेतीवर झाले. ग्रामीण व्यवस्थेची चौकट खिळखिळी झाली याचे वास्तव वर्णन वऱ्हाडी कादंबरीतून व्यक्त होते.

चौथ्यांशतः स्वातंत्र्योत्तर काळात बदललेली जीवनमूल्ये आणि खेड्याने
न्यायवलेली स्वयंपूर्ण स्पष्ट दिसते.

८. शाहीव शेती म्हणजे मानसूनचा जुगार आहे. निसर्गाचा लहरीपणा मजुरांचे
प्रश्न, शिक मालाला प्राप्त भाव, बी-बियाण्यांचा प्रश्न आणि सरकारचे
आडमुठे धोरण यामुळे शेतकरी नारावित्वात जात आहे.

९. वास्तव निरीक्षणातून शेतकऱ्याची आत्महत्याची कारणे पुढील प्रमाणे मांडता
येतील.

- | | |
|----------------------------------------------------|-------------------------|
| १) सततची नापिकी | २) निसर्गाचा प्रकोप |
| ३) खंडीत कुटुंब व्यवस्था | ४) शेतीचे झालेले विभाजन |
| ५) महसूल विभागाचा भ्रष्टाचार | |
| ६) बँकांचे आणि खाजगी सावकारांचे फुगत चाललेले व्याज | |
| ७) मुलीच्या लग्नाचा हुंडा पद्धतीमुळे प्रश्न | ८) वाढती व्यसनाधीनता. |

१०. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या टाळण्यासाठी राज्य व केंद्र सरकारने व्यापक
कृषिनिति तयार करावी. प्रधानमंत्री पॅकेज, मुख्यमंत्री पॅकेज आत्महत्याग्रस्त
शेतकऱ्यांच्या कुटुंबापर्यंत पोचविण्यासाठी समाज व शासनातील स्वच्छ
लोकांना सोबत घ्यावे.

**Principal Investigator
Dr. Rajesh D. Mirge**

Asst. Professor
Department of Marathi,
Shri Shivaji College, Amravati.(M.S.)